DINIY BAG‘RIKENGLIK VA MILLATLARARO TOTUVLIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI: RAQAMLASHUV MUHITIDAGI TAHLILLAR

Qodirjonov Kamoliddin Kaxramonovich
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23522180

Annotatsiya. *Maqolada diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik kompetensiyalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari nazariy tahlil qilinadi. Ilmiy va normativ manbalarni qiyoslash asosida mazmunni saralash, muammoli vaziyatlarni muhokama qilish, teng hamkorlikni tashkil etish, axborot manbalarini tekshirish, topshiriqlarni moslashtirish va rivojlantiruvchi baholashning vazifalari aniqlashtiriladi. Kompetensiyalarning to‘rt komponenti kuzatiladigan harakatlar va baholash dalillari bilan bog‘lanadi. Jadval, qayta aloqali model va o‘quv vaziyati orqali bilimni hurmatli muloqot hamda asosli qarorga tatbiq etish yo‘llari ko‘rsatiladi. Takliflar dunyoviy ta’lim, vijdon erkinligi va kamsitmaslik shartlarini hisobga oladi; ularning samaradorligi empirik sinovdan o‘tkazilmagan.*
Kalit so‘zlar: *diniy bag‘rikenglik, millatlararo totuvlik, kompetensiya, didaktik imkoniyat, muammoli ta’lim, madaniyatlararo muloqot, teng hamkorlik, axborot tahlili, rivojlantiruvchi baholash.*

Kirish. Diniy va etnomadaniy xilma-xillik sharoitida ta’lim oluvchining huquqiy tenglik, o‘zaro hurmat va hamkorlikka asoslangan munosabatni amalda qo‘llay olishi muhimdir. Bag‘rikenglik haqidagi ta’rifni bilish bilan kelishmovchilikda sherik fikrini tinglash yoki tekshirilmagan xabarga asosli munosabat bildirish turli o‘quv vazifalarini talab qiladi. Shu sababli kompetensiyalarni rivojlantirish mazmun, topshiriq, muloqot sharoiti va baholashni o‘zaro muvofiqlashtirish orqali tashkil etiladi. Maqolada didaktik imkoniyat ta’lim mazmuni va faoliyatini loyihalash orqali muayyan kompetensiyani mashq qilish uchun yaratiladigan imkon sifatida talqin etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida “Ma’rifat va diniy bag‘rikenglik” rezolyutsiyasi tashabbusini ilgari surib: “Bu hujjatning asosiy maqsadi – barchaning ta’lim olish huquqini ta’minlashga, savodsizlik va jaholatga barham berishga ko‘maklashishdan iborat”, deb ta’kidlagan [1]. BMT Bosh Assambleyasining 2018-yil 12-dekabrdagi A/RES/73/128-son rezolyutsiyasi ta’lim orqali o‘zaro tushunish, bag‘rikenglik va kamsitmaslikni qo‘llab-quvvatlaydi [2; 4(a)-band]. Ushbu fikrlarning pedagogik talqini ma’rifiy axborotni tushunish va uni munosabatlar amaliyoti bilan bog‘lash zaruratini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 1-moddasidagi dunyoviy davlat tamoyili, 19-moddasidagi fuqarolarning tengligi va 35-moddasidagi vijdon erkinligi ta’limiy mazmunni tanlash uchun huquqiy asosdir [3; 1, 19, 35-moddalar]. UNESCOning Bag‘rikenglik tamoyillari deklaratsiyasi xilma-xillik va erkinliklarga

hurmatni ta’lim bilan bog‘laydi, inson huquqlari buzilishini bag‘rikenglik bilan oqlashga yo‘l qo‘ymaydi [4; 1, 4-moddalar]. Maqolaning maqsadi diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan didaktik imkoniyatlarni aniqlashtirish hamda ularni o‘quv vazifalari va baholash dalillari bilan bog‘lashdan iborat.

Tadqiqot maqsadli tanlangan ilmiy nashrlar va rasmiy hujjatlarning mazmuniy tahlili, konseptual qiyoslash hamda didaktik loyihalashga asoslandi. Manbalar kompetensiya, guruhlararo hamkorlik, ko‘pmadaniyatli ta’lim, dinlar haqidagi ta’limiy mazmun va baholashga bevosita aloqadorligi bo‘yicha tanlandi. Normativ talab, empirik tadqiqot natijasi va muallifning amaliy taklifi farqlandi. Mazkur ish barcha nashrlarni qamrab oluvchi tizimli sharh emas. Birlamchi so‘rov yoki tajriba-sinov o‘tkazilmagan; taklif etilayotgan jadvallar va model mahalliy samaradorlik dalili sifatida taqdim etilmaydi.

Tahlilda o‘quv maqsadi, mazmun, bajariladigan harakat, pedagogik ko‘mak va baholash dalili o‘rtasidagi moslik o‘rganildi. Diniy bag‘rikenglikka oid vaziyatlarda e’tiqod va vijdon erkinligi, millatlararo totuvlikka oid vaziyatlarda esa til, etnik mansublik va teng hamkorlik mazmuni ajratildi. Ilmiy modelning boshqa ta’lim bosqichida yaratilgani uning mahalliy topshiriqqa bevosita ko‘chirilishini anglatmaydi. Takliflarni qo‘llashda yosh, til, oldingi muloqot tajribasi va muassasa muhiti hisobga olinishi zarur.

Diniy bag‘rikenglik kompetensiyasi shaxsning diniy va nodiniy qarashlar xilma-xilligini tushunishi, vijdon erkinligini hurmat qilishi, e’tiqodga doir axborotni baholashi va kamsitishsiz muloqot qila olishi sifatida aniqlashtirildi. Millatlararo totuvlik kompetensiyasi esa etnomadaniy farqlarni hisobga olib hamkorlik qilish, stereotiplarni tanish va umumiy vazifani adolatli kelishuv orqali bajarish qobiliyati sifatida talqin etildi. Bular maqolaning ishchi ta’riflaridir. Jamiyatdagi totuvlik holati bilan alohida shaxsning vaziyatda namoyon etadigan kompetensiyasi bir xil tahlil darajasi emas.

Ikki kompetensiya inson qadr-qimmati va huquqiy tenglik asosida bog‘lanadi, lekin ularning predmet mazmuni saqlanadi. Din va millatni aynanlashtirish, shaxsning e’tiqodini uning tili yoki tashqi ko‘rinishidan aniqlash didaktik vazifaga aylantirilmaydi. Kompetensiyalarni o‘quv faoliyatida ifodalash uchun kognitiv-tahliliy, qadriy-motivatsion, kommunikativ-faoliyatli va refleksiv-baholovchi komponentlar ajratildi. Ushbu mualliflik guruhlashida ichki munosabat bir martalik javobdan kelib chiqib baholanmaydi; uni turli vaziyatlardagi asoslangan tanlovlar orqali ehtiyotkorlik bilan o‘rganish taklif etiladi.

1-jadval.

Kompetensiyalarning komponentlari, ko‘rsatkichlari va baholash dalillari

Komponent	Kuzatiladigan ko‘rsatkich	Rivojlantirish usuli	Baholash dalili
Kognitiv-tahliliy	E’tiqod va etnik mansublikni farqlaydi; fakt va stereotipni ajratadi; manbani tekshiradi	Manba tahlili; tushunchalarni qiyoslash	Vaziyatli topshiriq va manbaga asoslangan individual izoh
Qadriy-motivatsion	Teng ishtirokni qo‘llaydi; tanlovini qadr-qimmat va huquqlar bilan asoslaydi	Axloqiy dilemma; muqobillarni muhokama qilish	Asoslangan tanlov; turli vaziyatlardagi takroriy kuzatuv
Kommunikativ-faoliyatli	Sherik fikrini aniq bayon qiladi; rollarni kelishadi; kamsitishsiz e’tiroz bildiradi	Dialog; rolli mashq; hamkorlik loyihasi	Individual harakat qaydi; guruhdagi vazifa va sherik fikri
Refleksiv-baholovchi	O‘z taxminini tan oladi; yangi dalilga ko‘ra qarorini qayta ko‘radi	Refleksiv qayd; vaziyatni qayta tahlil qilish	Dastlabki va yakuniy izoh; keyingi harakatni asoslash

D. K. Deardorff modelida munosabatlar, bilim va ko‘nikmalar ichki o‘zgarish hamda madaniyatlararo vaziyatdagi tashqi harakat bilan bog‘lanadi [6; 254–257-b.]. Mazkur ish oliy ta’lim kontekstidagi konseptual asos bo‘lib, maqoladagi to‘rt komponentli guruhlashning aynan manbasi yoki o‘quvchilar bilan o‘tkazilgan intervensiya dalili emas. Uning didaktik talqini bilimni tushuntirish bilan birga tinglash, vaziyatni talqin qilish va o‘z qarorini qayta ko‘rib chiqish uchun alohida topshiriq berish zaruratidan iborat.

Mazmunni tanlash va kontekstga moslashtirish. Dars materialida diniy va etnomadaniy tafovutlarni aniq farqlaydigan tushunchalar, huquqiy normalar va bir necha nuqtayi nazar berilishi taklif etiladi. J. A. Banks ko‘pmadaniyatli ta’limning besh yo‘nalishini, jumladan, mazmun integratsiyasi, bilimning yaratilishini anglash, salbiy oldindan qarashlarni kamaytirish va ta’limdagi tenglikni ajratadi [7; 25, 27-b.]. Bundan chiqariladigan amaliy tavsiya o‘quv materialini faqat madaniy faktlar bilan boyitish emas, unda kimning nuqtayi nazari aks etgani va qanday umumlashtirish mavjudligini ham tahlil qildirishdir.

Muammoli vaziyat va dalilli dialog. Vaziyat bir necha yechimga ega bo‘lganda ta’lim oluvchi tanlovini huquq, dalil va oqibatlar bilan asoslaydi. R. Jackson hurmatli muhokama, xavfsiz muloqot muhiti va pedagogning yo‘naltiruvchi vazifasini yoritadi [8; 47–48, 57-b.]. Shunga ko‘ra, muhokamada shaxsni tahqirlash to‘xtatiladi, qarash va uning dalili esa tekshiriladi. Sherik fikrini qayta bayon qilish, aniqlashtiruvchi savol berish va e’tirozni dalil bilan bildirish alohida mashq qilinadi. Ishtirokchidan shaxsiy e’tiqodini ochiqlashni talab qilmaydigan shartli vaziyatlar qo‘llanishi mumkin.

Teng ishtirokdagi hamkorlik. Guruh ishida umumiy maqsad, o‘zaro bog‘liq vazifalar va har bir ishtirokchiga tushunarli rol belgilanadi. Pettigrew va Tropp meta-

tahlilida guruhlararo kontakt salbiy oldindan qarashlarning kamayishi bilan bog‘langan; vaziyatdagi teng maqom, umumiy maqsad, hamkorlik va institutsional qo‘llab-quvvatlash qulay shartlar sifatida ko‘rilgan [5; 751–752, 766-b.]. Bu shartlar har bir uchrashuv samarasini kafolatlamaydi. Mazkur maqolada ularni rollarni almashish, so‘zga chiqish imkonini teng taqsimlash va individual hissani qayd etish orqali qo‘llash taklif etiladi.

Axborot va stereotiplarni tahlil qilish. O‘quv topshirig‘ida xabarning muallifi, sanasi, asl konteksti va mustaqil tasdig‘i tekshiriladi. Bir kishining harakatidan butun diniy yoki etnik guruh haqida xulosa chiqarilgan holatlar alohida tahlil qilinadi. Jackson diniy tasvirlarning mediada ifodalanishini baholashga e’tibor qaratadi [8; 64–65-b.]. UNESCOning 2023-yilgi tavsiyasida raqamli hamda media-axborot savodxonligi belgilangan [10; 29-band]. Amaliy mashqda tashqi ko‘rinishi ishonchli xabar bilan dalili tekshirilgan xabar farqlanadi; internet bo‘lmasa, qog‘oz manba to‘plami taqdim etiladi.

Topshiriq va pedagogik ko‘makni farqlash. Muloqot tajribasi yoki til tayyorgarligi turlicha bo‘lgan ishtirokchilar uchun mazmunan teng yozma va og‘zaki javob imkoniyatlari yaratiladi. Dastlab tayanch savollar, so‘ng mustaqil izoh va yangi vaziyatga tatbiq etish taklif qilinishi mumkin. Ko‘mak hajmi kuzatuvda qayd etiladi. Kam gapirishning o‘zi bag‘rikenglik yetishmasligini ko‘rsatmaydi; ishtirokchi vazifani bajarish uchun qanday imkoniyat olgani ham hisobga olinadi. UNESCO tavsiyasi yosh va kontekstga mos faol hamda hamkorlikdagi o‘rganishni qo‘llab-quvvatlaydi [10; 28-band].

Rivojlantiruvchi baholash va qayta aloqa. Baholash keyingi topshiriq va kerakli ko‘makni aniqlashga xizmat qiladi. Yevropa Kengashi deskriptorlari turli vaziyatlarda rejalashtirilgan kuzatuv, yozma qayd va dastlabki taassurotdan ehtiyotkorlik bilan foydalanishni nazarda tutadi [9; 13–14-b.]. Ushbu tamoyil asosida o‘qituvchi aniq harakatni qayd etib, unga tegishli maslahat beradi. Masalan, tushunchalarni to‘g‘ri izohlagan, ammo sherigining so‘zini bo‘lgan ishtirokchi uchun tinglash va navbatga rioya qilish mashqi tanlanadi. Baholash e’tiqodning mazmuni yoki pedagog fikriga qo‘shilishga bog‘lanmaydi.

Aniqlashtirilgan imkoniyatlar 2-jadvalda o‘quv faoliyati va olinadigan individual dalil bilan bog‘landi. Jadval didaktik vositani natija bilan tenglashtirmaydi: savol kartochkasi muhokamani qo‘llab-quvvatlaydi, ta’lim oluvchining asoslangan javobi esa kuzatuv dalili bo‘ladi. Bir mashg‘ulotda bir necha imkoniyat qo‘llanishi mumkin; ularning alohida samarasi ushbu nazariy ishda o‘lchanmagan.

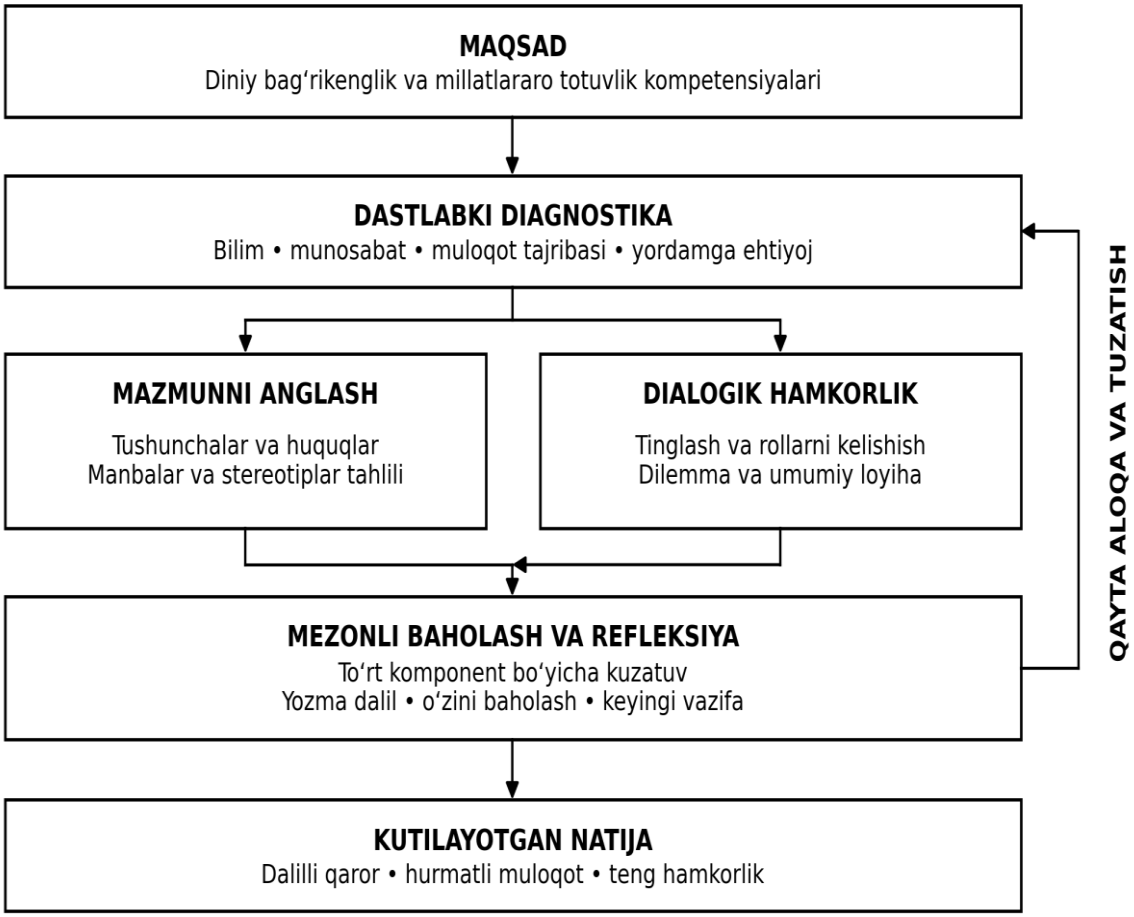
2-jadval.

Didaktik imkoniyatlar va ularning o‘quv faoliyatidagi ifodasi

Didaktik imkoniyat	O‘quv faoliyati	Metod va vosita	Individual dalil
Mazmunni saralash	E’tiqod, etnik mansublik va huquqiy tenglikni farqlash	Tushunchalarni qiyoslash; hujjat va manba parchasi	Farqlarni vaziyat misolida izohlash
Muammoli dialog	Muqobil qarorni dalil va oqibat bilan asoslash	Vaziyat tahlili; savol va qaror kartochkasi	Tanlov sababi; sherik fikriga asosli javob
Teng hamkorlik	Umumiy vazifani kelishilgan rollarda bajarish	Hamkorlikdagi topshiriq; rol va reja varag‘i	O‘z hissasi va kelishuvni tushuntirish
Axborotni tekshirish	Manba ishonchliligi va stereotipni aniqlash	Manba tahlili; tekshiruv varag‘i	Tasdiq, taxmin va umumlashtirishni ajratish
Ko‘makni moslashtirish	Bir xil maqsadga turli tayanch bilan erishish	Tayanch savol; yozma yoki og‘zaki topshiriq	Bajarilgan harakat va zarur yordam qaydi
Qayta aloqa	O‘z dalili va muloqotini qayta ko‘rib chiqish	Refleksiya; kuzatuv va individual izoh	Tuzatilgan qaror va keyingi qadam

Mazmunni anglash bilan dialogik hamkorlikni bog‘laydigan model 1-rasmda ifodalangan. Dastlabki diagnostika o‘quv topshirig‘i uchun zarur bilim, muloqot tajribasi va yordam ehtiyojini aniqlashtiradi. Mazmuniy hamda amaliy yo‘nalishlar mezonli baholashda birlashadi; qayta aloqa keyingi faoliyatni o‘zgartirishga xizmat qiladi. Chizmadagi kutilayotgan natija amalda o‘lchangan o‘sishni emas, tekshirilishi lozim bo‘lgan pedagogik maqsadni bildiradi.

O‘qituvchi dastlab individual javob, keyin juftlik va guruh muhokamasini tashkil etishi mumkin. Guruhdagi dalil tekshiruvchi, muhokama yurituvchi va taqdimotchi rollari almashadi. Yakunda har bir ishtirokchi manbani qanday tekshirgani, chetlatish oqibatini qanday baholagani va sherik fikridan nimani anglaganini yozadi. Guruh mahsuloti individual izoh bilan birgalikda ko‘rib chiqiladi. O‘qituvchining qayta aloqasi javobning huquqiy asosi, dalil sifati va muloqot harakatiga qaratiladi. Mazkur mashg‘ulot amalga oshirilgan tajriba hisoboti sifatida berilmaydi.

1-rasm. Diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik kompetensiyalarini rivojlantirishning taklif etilayotgan pedagogik modeli

Didaktik imkoniyatlarni amalda bog‘lash uchun “Umumiy loyiha guruhidagi kelishmovchilik” o‘quv vaziyati taklif etiladi. Unda boshqa tilda so‘zlashuvchi tengdoshni taqdimotdan chetlatish taklifi va bir e’tiqod haqidagi tekshirilmagan xabar muhokama qilinadi. Vaziyat aniq diniy yoki etnik guruhga salbiy sifat yuklamaydigan shartli shaklda beriladi. Ishtirokchilar teng ishtirok masalasi bilan axborot ishonchliligini ajratib, har biri uchun dalil va muqobil yechim topadi. Topshiriqning maqsadi shaxsiy mansublikni aniqlash emas, qaror va uning asosini o‘rganishdir.

Komponentlar bo‘yicha ko‘mak bilan maqbul javob topish, tanish vaziyatda mustaqil bajarish va turli vaziyatlarda dalilli hamda hurmatli harakat ko‘rsatish tavsiflari qo‘llanishi mumkin. Ular muallifning ishchi tavsiflari bo‘lib, tasdiqlangan milliy norma yoki xalqaro deskriptorlarning aynan tarjimasi emas. Bir komponentdagi muvaffaqiyat boshqasidagi qiyinchilikni yashirmasligi kerak. Dastlabki va yakuniy topshiriqlarning murakkabligi yaqin bo‘lishi, yordam hajmi va ishtirok imkoniyati qayd etilishi tavsiya etiladi. Bir javobdan barqaror kompetensiya haqida xulosa chiqarilmaydi.

Dunyoviy ta’limda dinlar haqidagi bilimni o‘rganish muayyan e’tiqodni singdirishdan farqlanadi. Maqoladagi baholash shaxsning e’tiqod qilish yoki qilmaslik huquqini hisobga oladigan pedagogik talqinga asoslanadi. Oila va mahalla bilan hamkorlik esa hurmatli muloqot hamda ma’rifiy resurslarni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qilishi mumkin. Mashg‘ulot mazmuni muassasaning kundalik munosabatlari bilan mos bo‘lishi kerak: tenglikni muhokama qilish bilan birga, fikr bildirish, tilga oid ko‘mak va murojaatga javob olish imkoniyatlari yaratiladi.

Ishning cheklovlari manbalarning maqsadli tanlangani, nazariyalar turli kontekstlarda yaratilgani va takliflarning empirik tekshirilmaganligidan iborat. Keyingi tadqiqotda topshiriqlar mazmuniy ekspertizadan o‘tkazilib, yosh va tilga mosligi pilotda tekshirilishi lozim. Baholovchilar bir xil ishlarni mustaqil tahlil qilib, mezon talqinini muvofiqlashtiradi. Taqqoslash sharoiti va keyingi kuzatuv o‘zgarishning mashg‘ulot bilan bog‘liqligi hamda saqlanishini o‘rganishga yordam beradi. Ishtirokchilar soni va statistik usul kelgusi tadqiqotning o‘lchovlari asosida tanlanishi kerak.

Xulosa, diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik kompetensiyalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari ta’lim mazmuni, faoliyat sharoiti va baholashni muvofiqlashtirishda namoyon bo‘ladi. Mazmunni saralash, muammoli dialog, teng hamkorlik, axborotni tekshirish va moslashtirilgan ko‘mak ta’lim oluvchining tushunchalarni asosli qaror hamda hurmatli muloqotga tatbiq etishi uchun imkon yaratadi. To‘rt komponent bo‘yicha aniq harakatni kuzatish qayta aloqani keyingi o‘quv vazifasi bilan bog‘laydi.

Amaliyotga vaziyatli topshiriqlar, rollari almashadigan hamkorlik faoliyati, manba to‘plami va individual refleksiv qaydlarni maqsadga mos qo‘llash tavsiya etiladi. Baholashda e’tiqod yoki etnik mansublik haqidagi hukm o‘rniga muayyan vaziyatdagi dalil, tanlov va muloqot harakati tahlil qilinadi. Jadvallar va qayta aloqali model ushbu faoliyatni rejalashtirish uchun nazariy-metodik tayanchdir. Ularning mahalliy sharoitdagi samaradorligi alohida empirik tadqiqotda tekshirilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutq. – 19 sentabr 2017 yil; rasmiy saytda e’lon qilingan sana: 20.09.2017. – URL: https://president.uz/oz/lists/view/1063
2. United Nations General Assembly. Enlightenment and Religious Tolerance: Resolution A/RES/73/128. – Adopted 12 December 2018. – URL: https://digitallibrary.un.org/record/1657069
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Yangi tahrir, 30 aprel 2023 yil. – URL: https://lex.uz/docs/-6445145
4. UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance. – Paris, 16 November 1995. – URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/declaration-principles-tolerance

5. Pettigrew T. F., Tropp L. R. A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory // Journal of Personality and Social Psychology. – 2006. – Vol. 90, No. 5. – P. 751–783. – DOI: 10.1037/0022-3514.90.5.751
6. Deardorff D. K. Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization // Journal of Studies in International Education. – 2006. – Vol. 10, No. 3. – P. 241–266. – DOI: 10.1177/1028315306287002
7. Banks J. A. Multicultural Education: Development, Dimensions, and Challenges // Phi Delta Kappan. – 1993. – Vol. 75, No. 1. – P. 22–28. – URL: https://stg.education.uw.edu/sites/default/files/20405019.pdf
8. Jackson R. Signposts: Policy and Practice for Teaching about Religions and Non-Religious World Views in Intercultural Education. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2014. – 128 p. – URL: https://theewc.org/content/uploads/2020/02/00Signposts-Web-16X24_web-PDF-TEXT-FINAL.pdf
9. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Vol. 2: Descriptors of Competences for Democratic Culture. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2018. – URL: https://rm.coe.int/prems-008418-gbr-2508-reference-framework-of-competences-vol-2-8573-co/16807bc66d
10. UNESCO. Recommendation on Education for Peace and Human Rights, International Understanding, Cooperation, Fundamental Freedoms, Global Citizenship and Sustainable Development. – Paris, 20 November 2023. – URL: https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-education-peace-and-human-rights-international-understanding-cooperation-fundamental